

Jiří Kořalka

Francouzská revoluce z roku 1789 se svým heslem svobody, rovnosti a bratrství a se svým pojetím jednotného a nedělitelného národa, ukovaného v revolučním boji navzdory dřívějším stavovským, náboženským, regionálním a etnickým přehradám, byla pro evropské 19. století stálým příkladem a výzvou. V ovzduší protinapoleonských válek, především v Německu v letech 1806-1815, se ve vědomém protikladu vůči tomuto francouzskému revolučně demokratickému pojetí rozšířilo a upevnilo nepolitické, jazykově kulturní pojetí národa, které ve svých angažovaných projevech a statích - s využitím předcházejících myšlenek Rousseauových a Herderových - nejvýrazněji formulovali Johann Gottlieb Fichte, Ernst Moritz Arndt a Friedrich Ludwig Jahn. Na rozdíl od politicky aktivního, subjektivně uvědomělého vztahu každého jedince ke státu a národu /v tradičním západoevropském pojetí „Nation“ se oba pojmy prolínaly a takřka ztotožňovaly/ spatřovali tito němečtí myslitelé v národu /charakterizovaném těžko přeložitelným německým pojmem „Volk“/ organický celek, bezmála kolektivní osobnost, jíž se jednotlivec musel podříditi. Nezcižitelné vnitřní hodnoty každého národa /ve smyslu „Volk“/ se hledaly v jeho jazyce, lidové kultuře a zvycích, v neposlední řadě také v idealizované dávné minulosti, nezkažené civilizací a liberalismem.

Obě pojetí národa vyrůstala z odlišných historických podmínek sjednoceného francouzského národního státu a německé národní roztržitosti, ale v různých obměnách se uplatnila v dalším vývoji 19. a 20. století nejen po celé Evropě, nýbrž i v mimoevropském světě. Význačný německý historik Friedrich Meinecke charakterizoval oba protikladné typy národa dvojicí pojmů „Staatsnation“ a „Kulturnation“. /1/ Americký teoretik nacionalismu Hans Kohn, pražský rodák, vyhranil až do krajnosti rozpor mezi nacionalismem západním /Western/ a ne-zá-

padním /non-Western/, který se mu v podstatě kryl se zásadním rozdílem mezi společnostmi otevřenou, konstituční, a společnostmi uzavřenou, kolektivní. /2/ Jeho následovníci dokonce zpracovali tuto Kohnovu „dichotomii“ do přehledné tabulky. /3/ Novější bádání poněkud zrelativizovalo obě protikladná pojetí a poukázalo mimo jiné na to, že národy současné Evropy nelze rozlišovat podle historických okolností jejich novodobého formování, zda jejich krystalizačním jádrem byl dynastický stát, stavovský politický národ nebo relativně omezená skupina aktivních vlastenců. Státně politické a etnicko-kulturní pojetí národa ovšem zůstávají užitečnými ideálními typy, jejichž uplatnění může přispět k hlubšímu teoretickému pohledu také na český národní vývoj v 19. století.

Vytváření novodobého českého národa koncem 18. a počátkem 19. století bylo nepochybně spjato v první řadě s jazykově kulturní koncepcí. Nejnovější práce o české vlastenecké společnosti /4/ průkazně osvětlila tzv. lingvocentrismus jungmannovského období formování české národní společnosti a české kultury, v němž i zdánlivě čistě jazykové otázky byly kladeny a objasňovány ze širšího hlediska ideologického a národně konstitutivního. Zdokonalování a rozvoj národního jazyka se tu tedy jeví jako důležitý předpoklad emancipace z německého kulturního a společenského vlivu, jako prostředek odlišení a svébytné existence /v jiném prostředí, například u Irů, mohlo podobnou funkci plnit náboženství/. Nemám v úmyslu popírat nebo zpochybňovat základní význam jazykově kulturního pojetí národa v české společnosti 19. století, ale chci upozornit v této souvislosti na tři okruhy problémů, jimž podle mého názoru nebyla v dosavadní naší historické a uměnovědné literatuře věnována dostatečná pozornost.

První skupina problémů vychází z empirického zjištění, na něž ve větší či menší míře musel narazit každý, kdo měl v rukou poněkud širší okruh tištěných pramenů a korespondence z dvacátých až čtyřicátých let 19. století, že totiž činnost aktivních českých vlastenců zaplňuje jen malou část společenské reality v českých zemích ve zmíněném období. To znamená, že české dějiny první poloviny 19. století nemo-

hou být ztotožňovány s tím, čemu se tradičně říká české národní obrození. Dobře si to uvědomují historikové výtvarného umění a hudby, kteří se ani nemohou omezovat na umělce píšící českým jazykem; dokonce i případné hledání českosti ve výtvarném a hudebním umění musí překračovat etnicko-jazykové pojetí národa. V širším společenském a politickém vývoji českých zemí před rokem 1848 to však prozatím není u nás samozřejmostí, i když se dobře ví o tom, že mezi stoupenci českého národního hnutí bylo mnoho dvojjazyčných osob, které se až do šedesátých let vyjadřovaly německy stejně dobře /ne-li lépe/ jako česky. Sám jsem byl překvapen zjištěním, že němčina prvních více než čtyř svazků Palackého Dějin /včetně počátku husitské revoluce/, tj. těch částí, které nejslavnější český historik sám formuloval nejdříve německy, je podstatně modernější, mnohem více odpovídající dobové politické terminologii kolem poloviny 19. století než Palackého čeština, ovlivněná bohatou, ale přece jen poněkud zastaralou jazykovou kulturou českobratrskou a veleslavínskou. /5/ O soudobých politických problémech se v Rakouské říši před rokem 1848 nesmělo psát otevřeně, a tak zůstávaly deníky mimorakouského Německa, především augsburská Allgemeine Zeitung, docházející legálně i do Prahy, takřka každodenním zdrojem politických informací, ovlivňujícím i jyzakové vyjadřování. /6/

Avšak ještě významnější se mi zdá okolnost, že vedle vytváření novodobé české společnosti, které pak v druhé polovině 19. století zcela převládlo, působily až do roku 1848 - a zčásti až do počátku šedesátých let 19. století - dvě odlišné národně politické tendence, které se v dalším vývoji neprosadily, ale v předcházejícím období byly velice vlivné. Mám na mysli rakouský státní patriotismus, jehož hlavními nositeli byli habsburská dynastie, státní úředníci a vojáci, a velkoněmecké tendence různého druhu, jejichž společným požadavkem bylo začlenění českých a vnitřních rakouských zemí /včetně Kraňska a Terstu/ do budoucího německého národního státu. V obou případech se zdůrazňovalo, že uchování české etnicko-jazykové svébytnosti nemusí být na závalu, ovšem za předpokladu, že se české národní snahy omezí jen na

jazykovou a kulturní sféru a nepřerostou do oblasti národně politické. Je známo, že vídeňská vláda s větším či menším pochopením tolerovala jazykovědné bádání Josefa Jungmanna nebo Ljudevita Gaje /zejména pokud směřovalo ke konstituování samostatných jazyků západních a jižních Slovanů/, ale kriticky posuzovala historické práce Františka Palackého, připomínající státně politické tradice Čechů a po staletí trvající česko-německý národnostní konflikt. /7/ Rakušanství ovlivnilo českou společnost a její charakter mnohem hlouběji, než jsme většinou ochotni připustit, a to jak v pozitivním smyslu, svým přímým vlivem, tak i negativně, podněcováním odporu proti rakouskému státu a jeho institucím.

Proměny německého vztahu k českému národnímu vývoji v 19. století považují za tak závažné, že jim vyhrazení druhý tematický okruh v rámci svých úvah o pojetí národa v české společnosti 19. století. Rovněž této problematice věnovali čeští historikové až doposud příliš malou pozornost, a pokud se vůbec česko-německým vztahem zabývali, soustřeďovali se většinou jen na Němce v Čechách. Jednou z nejdůležitějších skutečností byla změna, která se v Německu kolem roku 1840 projevila dalekosáhlým zpolitizováním národního hnutí a mnohem větším zdůrazňováním státně politické koncepce národa, než tomu bylo kdykoli předtím. Základním požadavkem, na němž se shodovala široká opoziční fronta od umírněných liberálů až po krajní demokratickou levici, byla přeměna Německého spolku jako mezinárodně právního sdružení svrchovaných států /v němčině „Staatenbund“/ v německý spolkový stát /„Bundesstaat“/, případně až v jednotný stát. Vzhledem k tomu, že rakouský císař vstoupil do Německého spolku s dědičnými rakouskými zeměmi /včetně Terstu/ a českými zeměmi, považovalo se v celém mimorakouském Německu za samozřejmé, že také Čechy, Morava a Slezsko patřily k Německu. Z hlediska státně politického pojetí národa nijak nevadilo, že většina obyvatelstva nemluvila německy. Existuje řada výroků, hlavně z jarních měsíců roku 1848, které přirovnávaly postavení Čechů, Slovinců a Lužických Srbů uvnitř Německého spolku k Baskům, Bretoncům nebo i německy mluvícím Alsasanům ve Francii, které ani nemůže napadnout, aby se odloučili od

franceuzského státu. Za předpokladu, že nebudou klást národně politické a státoprávní požadavky, že se budou podílet na výstavbě německého národního státu a v politickém smyslu se stanou součástí německého národa, byl frankfurtský parlament ochoten Čechům a ostatním neněmeckým národnostem poskytnout ústavní záruky svobodného vývoje jejich jazyka a kultury. Obrovský zlom, který ve vztahu k Čechům přineslo jaro 1848 dokonce a právě u Moritze Hartmanna, Alfreda Meissnera nebo Rudolfa Glasera, jejichž dílo v době předbřeznové oslavovalo české dějiny a zastávalo se českého etnika, není možné si vysvětlit jinak, než že se tato podpora nevztahovala na sféru národně politickou. Nepředpokládalo se, že by se Češi mohli stát jedním z rovnoprávných evropských národů. /8/

Tím je naopak vysvětlitelná velká pozornost, kterou čeští vlastenci třicátých a hlavně čtyřicátých let 19. století věnovali důkazu, že Češi jsou národem, ne pouhou etnickou skupinou, ale svébytným národem, jehož početnost, vzdělanost a především dějiny ho plně opravňují k tomu, aby zaujal své místo mezi evropskými národy. Tento argument nalezneme v národně politických brožurách a článcích Jakuba Malého /9/, Jana Hulakovského /10/ a Jana Erazima Vocela /11/ z let 1844-1845, i když se ve všech třech případech vyzvedaly do popředí požadavky jazykové a kulturní. /12/ Ještě důsledněji se pro všestrannou, tedy i politickou svébytnost českého národa vyslovoval první moderní český novinář Karel Havlíček, především v seriálu článků Slovan a Čech z roku 1846. /13/ Politická podpora Rakouska jako konstitučního svazku celé řady národů a národnostních skupin v geograficky exponované oblasti mezi sjednocujícím se Německem, carským Ruskem a osmanskou říší na Balkáně byla u všech významných představitelů českého národního hnutí v předvečer a v průběhu revolučního roku 1848 podmíněna možností dalšího rozvoje české národní svébytnosti.

Jedním z klíčových problémů přitom zůstával vztah ke spoluobytelům německého jazyka v Čechách a na Moravě. Zatímco mladší generace českých vlastenců byla již před rokem 1848 stále výrazněji přesvědčena o nutnosti národně politické diferenciaci i vůči českým Němcům, /14/ snažil se uvnitř čes-

kého národního hnutí hlavně František Palacký připomínat při různých příležitostech význam politického pojetí českého národa /v německém znění zásadně „Böhmen“/. Čeština nerozlišuje dva obsahové významy termínu pro český národ a český stát, ale v politických polemikách kolem roku 1848 i v následujících desetiletích byli „Böhmen“ historickými pokračovateli slavného Českého království a stavovského politického národa českého, zatímco „Czechen“ se jevíli jako slovanská etnická skupina, která teprve v první polovině 19. století vytvářela svůj jazyk a literaturu a mohla být považována za „lid bez dějin“. /15/ Snaha o začlenění německy mluvících obyvatel českých zemí do českého národa je třetím tematickým okruhem, kterému je třeba podle mého názoru věnovat pozornost, protože prolamuje jednostranně chápané jazykové kulturní pojetí českého národa v 19. století.

František Palacký se k myšlence dvojjazyčnosti českého národa vyslovil přinejmenším dvakrát v rozmezí více než čtyřiceti let. Hned na počátku své veřejné činnosti v Praze předložil po diskusích s Kašparem a Františkem ze Šternberka a s Josefem Dobrovským promyšlené návrhy na vydávání dvou muzejních časopisů, datované 27. prosince 1825 a 14. května 1826. /16/ V obou podáních se vyskytuje výraz „národ“ /Nation/, ztotožňovaný v podstatě s veškerým obyvatelstvem Čech /die Böhmen/. V literární činnosti i v každodenním styku používal tento národ podle Palackého dva jazyky, český /böhmische Sprache, nikoli českische/ a německý; v případě nedodržení jazykové rovnoprávnosti varoval Palacký dokonce před odcizením jedné nebo druhé „části národa“ /Teil der Nation/. Až potud by se mohlo zdát, že toto pojetí je shodné se šlechtickým zemským patriotismem, který se v opozici proti rakouskému státnímu centralismu dovolával historické tradice stavovského politického národa českého a moravského. /17/

Nepokládám však za správné označovat vše, co se vymykalo z etnicko-jazykového a kulturního pojetí českého národa první poloviny 19. století, za zemský patriotismus. Palackého pojetí z let 1825-1826 překračovalo tento tradiční rámec v dvojnásobném směru. Uznávalo existující dvojjazyčnost v Čechách

a připouštělo, že němčina je „obvyklejším jazykem styku mezi vzdělanci“, avšak současně připomínalo, že čeština je „skutečným historickým národním jazykem“ /historische Nationalsprache/, jakož i „jazykem většiny lidu“ /Sprache der grösseren Volksmasse/. /18/ V druhém návrhu z května 1826 rozvinul Palacký tuto myšlenku ještě dále, když českému muzejnímu časopisu kladl za úkol zachování a péči o rozvoj českého jazyka: „Vždyť národní jazyk /Nationalsprache/ je nepochybně tím nejdůležitějším a nejcennějším, co předcházející doba v Čechách zanechala nastupujícím generacím. Prostřednictvím jazyka se Češi kdysi utvořili jako svébytný národ /Nation/ a vydobyli si vlastní dějiny, které budou navždy zaujímat ve světových letopisech skvělejší místo, než by jinak příslušelo lidu /Volk/ a zemi podle jejich počtu a moci.“ /19/ V tomto směru si Češi podle názoru Palackého nemohli počínat jinak než Poláci, Maďaři, Nizozemci, Dánové, Finové a jiné evropské národy.

Výlučně zemský patriotismus, omezený jen na teritorium Českého království, nemohl být pro Palackého, moravského rodáka a znalce slovenských poměrů, plně přijatelný ani ve vztahu k Moravanům a Slovákům. Již v prvním návrhu zařadil mezi úkoly příštího muzejního časopisu na úseku historie přihlížet k dějinám zemí, které dříve patřily k České koruně, tj. Moravy, Slezska a Lužice, zčásti také Braniborska a Lucemburska. Současně navrhoval, aby český časopis měl na zřeteli také „Moravany a Slováky, kteří se hlásí k české literatuře“. /20/ Druhý návrh přímo uvažoval o čtenářské veřejnosti „téměř šesti miliónů lidí v Čechách, na Moravě a na Slovensku, mezi nimiž nezanikly ještě všechny elementy, které jsou považovány za nezbytné pro založení a udržení vlastní národní literatury /Nationalliteratur/“. /21/ Palacký přikládal jazyku významnou národotvornou funkci v průběhu dějinného vývoje a spatřoval v něm důležitý spojovací článek „národa jednotného v Čechách i v Moravě“. /22/ Politické pojetí národa však bylo jazykovým problémem zjevně nadřazeno. /23/

Závažnou myšlenku, že Češi 19. století byli ve své podstatě dvojjazyčným národem, opakoval Palacký po více než čtyři-

ceti letech za zcela jiných okolností, kdy o vítězném postupu českého národního hnutí koncem šedesátých let 19. století nebylo již pochyb. V projevu k padesátému výročí založení Vlasteneckého muzea v Čechách 13. června 1868 Palacký prohlásil: „Národ český - a tím, pánové, tajiti se nesmíme ani nechceme - jest již drahně času národem dvoujazykovým. Ne- přeme se, kdy a kterak se to přihodilo: skutek sám jest před očima.“ /24/ V tehdejší politické situaci narůstajícího národnostního konfliktu v českých zemích si Palacký nezastíral, že „krajané naší jazyka německého“, jak Němce z českých zemí nazýval, nebyli většinou s tímto pojetím srozuměni. Historicko-státoprávní program, k němuž se politické vedení českého národního hnutí přihlásilo od počátku šedesátých let ve spolupráci s konzervativní bohemistickou šlechtou, usiloval o konstituování autonomního českého státu v rámci habsburské monarchie. V českých státoprávních dokumentech té doby, nejvýrazněji v deklaraci českých poslanců zemského sněmu z 22. srpna 1868, vystupoval jako partner dědičného panovníka „politický národ český... jako samostatná osoba státoprávní“, /25/ zahrnující přirozeně také politicky oprávněné německé obyvatele země.

Svým upozorněním na tři závažné problémy pojetí národa v české společnosti kolem poloviny 19. století - existenci společensko-politické reality a národně politických tendencí odlišných od českého národního hnutí, koncepci státně politického národa německého /včetně českého etnika/ a koncepci politického národa českého /včetně obyvatel německého jazyka/ - jsem se především pokusil čelit rozšířené představě o výlučné převaze jazykově kulturního pojetí českého národa v průběhu 19. století. Také státně politické tendence, i když se žádná z nich v plném rozsahu neprosadila, ovlivňovaly vývoj nevedobé české společnosti a kultury. Navíc je třeba počítat s tím, že jednotlivé koncepce se neprojevovaly většinou jednoznačně, že často působily rozdílné tendence ve stejné době vedle sebe nebo proti sobě. Avšak ani ke konci 19. století, kdy převládli mladočeši ve vedení české buržoazní politiky a kdy se vyhranil německý edper proti jakémukoli státoprávnímu uspořádání českých zemí, v němž by Něm-

ci byli menšinou, nevymisely zcela tendence odlišné a přechádné, často velice pednětné pro uměleckou tvorbu.

POZNÁMKY

- /1/ Friedrich Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. München-Berlin 1907 /a další vydání/; v kritickém vydání *Meineckových Werke*, sv. 5, ed. Hans Herzfeld, München 1962.
- /2/ Bibliografický přehled základních děl Hanse Kohna v mé recenzi v *Československém časopise historickém* 14, 1966, č. 2, s. 232-233.
- /3/ Louis L. Snyder, *The Meaning of Nationalism*, New Brunswick 1954, s. 20.
- /4/ Vladimír Macura, *Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ*. Praha 1983.
- /5/ V širších souvislostech srov. Jiří Kořalka, *Bavorská a saská korespondence Františka Palackého 1836-1846*, *Husitský Tábor* 5, 1982, s. 210-213.
- /6/ Podrobněji Jiří Kořalka, *Palacký a Frankfurt 1840-1860: husitské bádání a politická praxe*, *Husitský Tábor* 6-7, 1983-1984 /v tisku/.
- /7/ K tomu Arthur G. Haas, *Metternich and the Slavs*, *Austrian History Yearbook* 4-5, 1968-1969, zvláště s. 133-134.
- /8/ Pokusil jsem se o širší teoretické zdůvodnění ve stati *Prag - Frankfurt im Frühjahr 1848: Österreich zwischen Grossdeutschtum und Austroslawismus*, ve sborníku *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert*, ed. Heinrich Lutz - Helmut Rumpler, Wien 1982 /*Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit* 9/, s. 117-139; rovněž v úvaze *Vstah rakouského státního patriotismu a velkoněmecké ideologie k Čechům v první polovině 19. století*, *Ústecký sborník historický* 1985 /v tisku/.
- /9/ /Jakub Malý/, *Worte eines Čechen, veranlasst durch die Graf Jos. Math. v. Thunische Broschüre Der Slavismus in Böhmen*, Leipzig 1845; v českém znění Výbor drobných spisů Jakuba Malého, sv. 1, Praha 1872, s. 3-17.
- /10/ /Jan Hulakovský/, *Slovo včas o vlastenectví, o češtině a národu československém s ohledem na spolek německý, zvláště celní, Lipsko 1845*; rozbor spisu podal Josef Kollmann, Jan Hulakovský, archivář obrozenecské doby /1804-1877/, *Sborník archivních prací* 25, 1975, s. 420-424.
- /11/ Seznam článků, které Jan Erazim Vocel uveřejnil v augsburském deníku *Allgemeine Zeitung*, přinesl Karel Sklenář, Jan Erazim Vocel, zakladatel české archeologie, Praha 1981, s. 79-81. Sedm dalších Vocelových článků jsem doplnil v recenzi Sklenářovy knihy, *Husitský Tábor* 5, 1982, s. 356-357.
- /12/ Malý např. argumentoval tím, že Češi v Rakousku nežádají nic jiného, než chtějí dosáhnout Němci pro německy mluvící Alasany ve Francii, Šlesvičany v Dánsku nebo německy mluvící obyvatele pobaltských provincií Ruska. Výbor drobných spisů 1, s. 3-4.
- /13/ Karel Havlíček Borovský, *Politické spisy I*, ed. Zdeněk V. Tobolka, Praha 1900, s. 32-70.
- /14/ Zvláště ostře to formuloval Vilém Dušan Lambl v článku *Pohádka o svornosti mezi Čechy a Němci*: „Kvůli 'svornosti' vymysleli si někteří pedivínové teorii podivnou, podle níž obyvatelé české země nejsou ani Čechové ani Němci, nýbrž něco, co se ani vysloviti nemůže po česku. /'Wir sind weder Deutsche noch Čechen, wir sind Böhmen.'/ To je doktrína takových humanistů,

kteří si rádi na dvě židličky sedají a konečně mezi oběma na holé zemi seděti zůstanou. My ji zavrhneme naprosto co výrobek teprve as 5 - 6 let starý. V Čechách byli vždycky Čechové a Němci /čili Čechoněmci/, což po německu vždycky slulo: Böhmen und Deutschböhmen. S nově vymyšleným termínem /Čechen, českisch/ buďto měli Čechové co slovanský národ býti za pouhou /jak se zdá, slabou a vymírající/ stranu býti považováni, anebo onen rozdíl národností, přírodou a historií vytknutý, smazán, který ale ve skutečném životě nijak smazati se nedá." Národní noviny, č. 19, 27.4.1848, s. 73.

- /15/ Často používaný termín „nehistorický národ“ není podle mého názoru adekvátním vyjádřením dobového německého pojmu „geschichtsloses Volk“, protikladného vůči pojmu „historische Nation“; výstižnějším překladem je „lid bez dějin“.
- /16/ Franz Palacký, Gedenkblätter, Prag 1874, s. 47-64. Český text v Palackého Spisech drobných III, ed. Leander Čech, Praha 1902, s. 256-269, je pozdějším neautorizovaným překladem a právě ve vztahu „Nation“ a „Volk“ poněkud zamlžuje pojmovou přesnost německého originálu.
- /17/ O charakteristiku šlechtického a měšťanského zemského patriotismu jsem se pokusil v VIII. hlavě Přehledu dějin Československa I/2, Praha 1982, s. 460-466.
- /18/ Palacký, Gedenkblätter, s. 49; srov. Spisy drobné III, s. 258.
- /19/ Tamtéž, s. 61.
- /20/ Tamtéž, s. 54; ve Spisech drobných III, s. 261: „kteří se české literatury přidržují“.
- /21/ Palacký, Gedenkblätter, s. 61.
- /22/ František Palacký, Spisy drobné I, ed. Bohuš Rieger, Praha 1898, s. 292.
- /23/ Palackému je zřejmě třeba připsat pozoruhodné úvahy o státu, vládě a obyvatelstvu, o monarchii, aristokracii a demokracii, označené zkratkou F.P. /podobně jako Psaní do Frankfurtu/, v němž byla podána vysloveně politická definice pojmu národ: „Národ se nazývá lid, kterýž ve své zemi jsa uvolněn, práva dle svých potřeb a obyčejně i své vlastní řízení má.“ Národní noviny, č. 11, 16.4.1848, s. 42.
- /24/ Palacký, Spisy drobné I, s. 303.
- /25/ Adolf Srb, Politické dějiny národa českého od roku 1861 až do nastoupení ministerstva Badenova r. 1895, Praha 1899, s. 223.